

Степаненко М.І. Публіцистична спадщина Олесея Гончара (мовні, навколотовні й деякі інші проблеми): Монографія. – Полтава: АСМІ, 2008. — 396 с.

Українська культура збагатилася фундаментальним дослідженням про життєвий і творчий шлях видатного письменника, державного і громадського діяча, великого патріота України, справжнього її сина— Олесея Гончара. Микола Іванович Степаненко, автор монографії “Публіцистична спадщина Олесея Гончара (мовні, навколотовні й деякі інші проблеми)”, скрупульозно опрацювавши матеріали “Щоденників” та епістолярію митця, розкрив і прокоментував динаміку мовної ситуації в колишній Українській РСР, а також у вже самостійній незалежній Україні, простежив зміни в мовній політиці, зумовлені екстра- й інтралінгвальними чинниками; окреслив актуальні проблеми сучасної української соціо- та етнолінгвістики; визначив місце і значущість в українському мовно-культурному

просторі Тараса Шевченка, Миколи Гоголя, Олександра Довженка; висвітлив чимало маловідомих українській спільноті сторінок життєпису письменника Олесь Терентійовича Гончара. Окремий розділ книги — це зворушлива розповідь про Державний літературно-меморіальний музей-садибу Олесь Гончара в селі Сухій, що на рідній Полтавщині.

Однією з особливостей книги є те, що в ній подано епістолярій Олесь Гончара, листи митця до партійних керівників, братів по перу, представників діаспори. М.І. Степаненко послуговується книгою листів, упорядкованою другом Олесь Гончара, його земляком Яковом Григоровичем Оксютюю, та архівом письменника, який йому люб'язно надала дружина письменника Валентина Данилівна Гончар.

Монографія досить вдало структурована. Вона складається з передмови (Олесь Гончар — “людям про пережите, передумане, переболіле, осмислене і досягнуте” (замість вступу), п'ятнадцяти розділів-етюдів та списку використаної літератури.

Насамперед необхідно відзначити новизну рецензованого наукового видання, у якому вперше оприлюднено зміст щоденників Олесь Гончара, схарактеризовано їх у такому семантичному ключі, як мовні, навколомовні та деякі інші проблеми. М.І. Степаненко переконує, що Олесь Гончар як син народу, який має багату і волелюбну історію, генерує у своїй публіцистичній спадщині справді високі зразки духовності. Щоденники та листи щерть наповнені “неповторними деталями і суб'єктивними шохвилиними враженнями”, вони здатні залишати на собі “смак автентичності” і водночас сповнені чарами імпрізації (с. 4). Композиційно книга складається із п'ятнадцяти розділів, кожен із яких окремо — етюд, а загалом вони утворюють аргументовану розповідь про динаміку розвитку мовної ситуації збіглого століття. У щоденниках і листах Олесь Гончара — “...свідчення про злети і падіння, здобутки і втрати, перемоги і поразки півстолітньої епохи ... що включає воєнну знегоду, післявоєнну відбудову, хрущовську відлигу, брежньовський застій, тільки-но народжену незалежність; у них — розповіді про радощі і болі, розкошування і поневіряння, мудрість і невігластво, служіння високій ідеї і пристосуванство людей, які жили й діяли в ту донезмоги непросту епоху” (с. 5).

Багатством спостережень позначений перший розділ — “А мова — наче заборонена, наче валуєвський указ воскрес” (с. 11-77), у якому схарактеризовано динаміку мовної ситуації в Україні в 50-90-их роках ХХ століття на тлі оповіді про творчість та особистість Олесь Гончара. Нічого не залишилося поза увагою автора дослідження. Тут сказано гірке, але справедливе слово про окремих партійних діячів, епоху їхнього “державотворення”, про концепцію двомовності та її авторів.

У цьому розділі М.І. Степаненко синтезував погляди Олесь Гончара на багато мовних та навколомовних проблем, які, на жаль, і сьогодні не знайшли свого повного вирішення. З-поміж них такі концептуальні положення, як “школа і рідна мова”, “учитель і рідна мова”, “батьки й рідна мова”, сформульовані будівничим української культури Іваном Огієнком (Митрополитом Іларіоном) у праці “Наука про рідномовні обов'язки”. Перший розділ (найбільший за обсягом) дає повне уявлення про масштабність наукових інтересів автора, який висловив і своє ставлення до філологічних питань, що ними жив упродовж півстолітньої епохи Олесь Гончар (перший запис у щоденниках датовано червнем грізного 1943 року, а останній — липнем 1995 року).

У другому розділі — “Краще не жити, ніж жити фальшиво” (Олесь Гончар про радянську цензуру) (с. 78-90) — М.І. Степаненко знайомить читачів зі ставленням Олесь Гончара до вимог цензури, яка діяла в радянську добу. Вона була жахливою, ніж царська, оскільки, як писав Олесь Гончар ще у вересні 1968 року, “...Пушкіну не пропонували переробляти написане або співати комусь дифірамби (як ми нашому батькові вусатому)” (с. 78). У “Щоденниках” Олесь Гончар вплив цензури на творчість українських письменників розкрив на прикладі саморедагування, що здійснювалося під тиском цензури (поезія Павла Тичини “Квітчастий луг”). У цьому етюді автор книги переконливо показує, як Олесь Гончара і його побратимів по перу змушували “вклинювати” у статті, виступи, інтерв'ю абзаци подяки партії і уряду за виявлену високу честь, як “потерпав від “несвободи творчості” увесь інтелектуальний люд України” (с. 81), як штучно ускладнювався шлях книги до читача (с. 82), як митець змушений був писати великі листи до представників влади, захищати членів

Спілки письменників від надуманих звинувачень (с. 85), як мріяв, щоб "...усі майстри слова (і Яновський, і Хвильовий, і старші, і молодші) були видані тільки очищено, без культивською скверни..." (с. 87).

Третій розділ книги — "...Шалена гвалтівна кампанія русифікації України" (с. 91-98) — присвячено боротьбі Олесь Гончара за українську книжку, українське слово. Письменник гнівно протестував проти наступу на українську мову в науці і культурі, постійно виступав проти антиукраїнського мовного терору, який привів до кількісного зниження українськомовних видань (порівняймо тиражі: 1960 рік — 1 111 000, 1968 рік — 155 000), проти зросійщення книгопродукції, радіомовлення, телебачення. "Жаль, що немає з-поміж нас Олесь Терентійовича. Він повоював би за українську книжку й, очевидно, здобув би неабияку перемогу і своєю наполегливою діяльністю, і своїм авторитетом, бо ж є знаком нашої нації, святою людиною..." — підсумовує М.І. Степаненко (с. 98).

Про Олесь Гончара, борця за українську Україну [друга половина 80-х — перша половина 90-х рр.], ідеться в четвертому розділі книги — "Була б тільки Україна та вижило б людство" (с. 99-108). Тут акцентовано увагу читачів на участі Олесь Гончара у визначних подіях, які відбувалися в Україні у другій половині вісімдесятих років ХХ століття. Письменник назвав референдум 1991 року "Великоднем душі", "дарунком від Бога". Із безмежною радістю зустрів митець ще одну знаменну подію в житті України — створення Товариства української мови імені Тараса Шевченка. У листах і щоденникових записах цього періоду звучить гордість за справжніх синів України, які гуртуються в лавах Народного Руху. У цьому етюді вміщено зміст вступного слова Олесь Гончара — "Саморозквіт нації", виголошеного на першому засіданні Товариства української мови імені Тараса Шевченка; теплий і зворушливий лист до Володимира Яворівського; враження від установчого з'їзду Народного Руху, що відбувся 8 вересня 1989 року; лист до Президії Спілки письменників України. Особливо зворушливим є слово письменника, адресоване учасникам Слобожанського Великодня, яке він "...підготував в останній свій земний Великдень" (с. 107-108).

"...Мова — народ!" — так названо п'ятий етюд книги. У ньому М.І. Степаненко знайомить читача із соціолінгвістичними, власне мовознавчими та деякими іншими філологічними спостереженнями Олесь Гончара. Стратегії і тактики щодо поведінки з північним сусідом, зафіксовані письменником у щоденнику, суголосні з поетичними розмірковуваннями видатної поетеси сучасності Ліни Костенко (історичний роман у віршах "Берестечко"), поемою Тараса Шевченка "Кавказ". Розмисли про екологію мови й екологію душі, патріотичні й інтернаціональні перспективи в багатонаціональній державі лунали як із цековських трибун, так і в залах перед робітниками, інтелігенцією, молоддю, на яку письменник покладав великі надії: "Майбутню зміну треба активніше залучати до суспільної діяльності, доручати їй розв'язання проблем не другорядної, а першорядної ваги" (с. 125).

Досить цікавими й пізнавальними є матеріали шостого ("Як витворювалась наша мова?") (с. 126-135) та сьомого ("Є в письменницькій майстерності свої специфічні особливості") (с. 136-179) розділів. У шостому етюді автор монографії знайомить читачів із теорією виникнення мови, що знайшла своє певне висвітлення в щоденниках. Заслугують схвалення і версії Олесь Гончара про походження української мови. М.І. Степаненко наголошує, що письменник схилився до сучасної думки: "...наша мова, як і інші слов'янські, бере свій початок із мови спільнослов'янської або її сліди треба шукати в ХІ столітті, а не в ХІV, оскільки в цей час вона мала своє самобутнє, цілком самодостатнє обличчя, вирізнялася з-поміж інших генетично споріднених мов своїми фонетичними, лексичними, граматичними, стилістичними й іншими прикметами" (с. 135). Роздуми Олесь Гончара про історію виникнення української мови, виклад його лінгвістичної концепції завершено листом до Григорія Нудьги (18 серпня 1990 року), у якому ще раз потверджена згадувана версія.

У сьомому розділі мовознавець М.І. Степаненко знайомить читачів із письменницькими роздумами про силу рідного слова, що знайшли відображення в численних статтях, публічних виступах, листах, а також у щоденниках, оприлюднених після смерті митця. Упродовж усього життя Олесь Гончар збирав живі народні вислови, довірявся своєму внутрішньому голосові, "дослухався до музики

душі”, радив їти якраз “...проти досвіду, всупереч канонам, від яких саме й плодиться шаблон” (с. 138). Олесь Гончар тонко відчував мовні нюанси, знав секрети сполучення лексичних одиниць, часто надавав їм нових відтінків звучання в певних спеціально організованих контекстах. Лексико-фразеологічне багатство рідної мови знайшло відображення у творах митця.

Сказав своє правдиве слово Олесь Гончар і про патріотизм, і про інтернаціоналізм, і про шовінізм. Саме про це йдеться у восьмому етюді — “Моя слава чесна, а ваша — безчесна...” (с. 180-186). Олесь Терентійович розвінчує псевдопатріотів, засуджує тих письменників, які не знайшли в собі сили подолати “обмеженість шовініста”, мали засліплені злобою душі. У кінці розділу М.І. Степаненко (уже вкотре!) перекидає місточок у сучасність: “Олесь Гончар, якби був живий, закликав би нас оберігати суверенність і соборність української держави від чужих і своїх...” (с. 185).

Дев’ятий розділ — “Як примирити націю? Такі ж ми різні, з такими різними долями!...” (с. 187-204) — присвячено розмислам Олеся Гончара про життєві долі і творчі шляхи письменників-борців за волю, за самостійність та соборність України. Глибоким пієтетом сповнені правдиві рядки, написані в різні часи про людей із різними характерами і долями, яких єднала співзвучність душ, непохитна любов до України та рідної мови. Такими були для Олеся Гончара П. Тичина (“незрівнянний геній у творчості”), О. Довженко (“ходячий вогонь”, “ходячий вулкан”), М. Рильський (“жертва нелюдської жахливої системи”), А. Головка (“людина справді великої мужності й благородства”), Ю. Яновський (“майстер із Божої ласки”), а також Василь Симоненко, Алла Горська, Григор Тютюнник (с. 191). Це їх мав на увазі Олесь Терентійович, коли писав: “...оті безхитрісні, відкриті натури, що їх формували походи, козацька степова воля, життя в товаристві... вони дозволяють собі розкіш жити розкуто, вони не захищені панцирем лицемірства й холуйства та інтриганства, і через те їх частіше дістають отруєні стріли, від яких вони гинуть по-лицарськи, на бранному полі”, ті, що сиділи за колючим дротом, ганяли по степах та писали [29 січня 1991] (с. 6).

Неабиякою знахідкою автора монографії є десятий етюд — “Духовний посил Олеся Гончара” (с. 205-211). Тут дбайливо зібрано з усіх щоденникових записів “поетичні коштовності”, крилаті вислови, адресовані широкому загалу — майстрам слова, державним мужам, нейтральним особам (с. 205). Важливо зазначити, що про духовний месидж Олеся Гончара йдеться не тільки в окремому розділі з однойменною назвою, де стислі, образні вислови поєднано в тематичні групи: *мова, життя, Україна, Чорнобиль, письменник, незгода, література як мистецтво, літературознавство, щастя, людські взаємини, любов, нація, талант, пісня, релігія, церква, віра, людська праця, людські чесноти, музика, природа, всесвіт, історія, мистецтво, митець, культура, етнопам’ять, людська мораль, правда, творчість, філософія життя, аморальність*. Сконденсовані етноформули, етносентенції, нові слова, фольклоризми щедро “розсипані” мовознавцем на берегах книги. Повчання, настанови, застереження, роздуми й найрізноманітніші оцінки хоч і мають неоднаковий ступінь афористичності, однак вони влучно віддзеркалюють минуле українського народу, “розкривають наші реалії і випереджають час...” (с. 205). Ці афоризми Олеся Гончара, як слушно зауважує автор, треба читати всім. Треба, щоб кожна людина “...упустила їх до своєї душі. З-поміж нас не було б тоді заздрисників, україноненависників, а були б добрі й щирі українці-патріоти...” (с. 210-211).

В одинадцятому (“Народився, щоб осяяти Україну” (Шевченкіана Олеся Гончара) (с. 212-247), дванадцятому (“Геній світового масштабу” (Микола Гоголь очима Олеся Гончара) (с. 248-266) та тринадцятому (“Один з найбільших геніїв сучасності” (Олесь Гончар про Олександра Довженка) (с. 267-312) розділах майстерно розкрито три постаті великих українців — Тараса Шевченка, Миколи Гоголя, Олександра Довженка, які, за оцінкою автора, репрезентують найдостойніших синів України. Тут власне публіцистичний виклад (як і в усій монографії) творчо поєднаний із художнім, що уможливило розкриття проблеми жваво, доступно, образно, цікаво, з великою любов’ю до справжніх майстрів слова. Прикметно, що в цих й інших розділах простежено розвиток подій не лише на тлі щоденників, а й таких знакових джерел, як “Літературна Україна”, “Слово Просвіти”, “Українське слово” тощо.

Щоденники Олесь Гончара переповнені теплими спогадами про гончарівсько-біличенківський рід. М.І. Степаненко зібрав коротенькі щемливо-ніжні розповіді письменника про його батьків, дідів, бабусю Прісю, яка замінила маму, сестер, племінників, дружину, дітей, онуків. Ці спогади увійшли до чотирнадцятого етюдю — “Ой роде ж мій, роде...” (Олесь Гончар про самого себе, свій родовід, свою сім’ю) (с. 313-355). Ще в передньому слові автор слушно зауважив: “Письменник Гончар з “породи безхитрісних”, тих, що по степах ганяли та писали “Таврію”, “Перекоп”, “Тронку”. Найперше до них, “отих аж ніби легковажних сміливців, прямодушних, відкритих” [13 грудня 1978], звернене його слово; з їхніми серцями билосся в унісон його серце, з їхніми прагненнями й діяннями були суголосні його погляди і вчинки” (с. 6). У цьому розділі, як і в багатьох інших, багато світлин, із якими читач знайомиться вперше. Вони доповнюють особливо цікавий і змістовний розділ про родовід Олесь Гончара, у якому вміщено цікавий діалог автора з дружиною письменника. Тут читач знайде абсолютно нові відомості про митця і стиль його роботи, про продовження ідеї Олесь Гончара його рідними.

Про священне місце, одну з трьох хат письменника йдеться в п’ятнадцятому етюдю — “Уклін хаті, де виростав Олесь, великий син України” (Із життя Державного літературно-меморіального музею-садиби Олесь Гончара в селі Сухій) (с. 356-387). Тим, хто вивчає творчість Олесь Гончара у школі чи вузі, особливо цікавим буде знайомство із експозиціями Державного літературно-меморіального музею-садиби Олесь Гончара в селі Сухій. Розповідь про музей, його створення доповнює інтерв’ю автора з невтомною Тетяною Владиславівною Бондаревською, племінницею письменника, яка мріє про створення літературної частини музею в колишній школі-дитсадку, якою свого часу опікувався Олесь Терентійович Гончар, спорудження пам’ятника малому Сашкові на бабусиному й дідусевому подвір’ї.

До садиби приходять і завжди поспішатимуть люди, щоб доземно вклонитися великому синові українського народу, Апостолові його духу і слова, і залишатимуть ось такі свої спогади про побачене й почуте: У цьому дворі відчуваєш справжній подих древньої України. То ж треба зберегти все, що дихає історією... Ми вдячні за те, що збережеться і шануватиметься святе місце для українського народу, місце, пов’язане з життям великого сина нашої держави Олесь Терентійовича Гончара. Бажаємо світла і добра людям, що збережуть цей берег любові, ширості, людяності. Хай у цій хатині буде жити великий дух Олесь Гончара [сестра Олесь Гончара Олександра Терентіївна Сова, рідні племінники Олесь Гончара: Василь Гаврилович Сова, Тетяна Гаврилівна Онопрієнко, Віра Гаврилівна Сесь, 28.08.2000 рік]. До глибини душі зворушений тим, що побачив у рідній хаті мого земляка, найвірнішого друга Олесь Гончара, який став видатним письменником, духовним батьком незалежної України [Яків Оксютя — секретар комісії з творчої спадщини Олесь Гончара, 17.10.2000 рік]. В хаті, де виростав Олесь Гончар, ми відчули могутню силу його українського духу. Хай ніколи не заросте стежка до цієї славної хати [Іван Драч, 28.08.2000 рік].

Читачеві книги цікаво буде довідатися, що “...Олесь Терентійович ще за життя хотів публікувати свої щоденники, — зауважує в передньому слові “Записники Олесь Гончара (Голос його душі)” упорядниця [Валентина Данилівна Гончар]. — Задум його був такий: записи мали супроводитися коментарями і роздумами автора з перекиданням у сучасність. На жаль, задумане не здійснилося...” (с. 6). Тримуючи в руках гарно оформлену і високопатріотичну книгу про публіцистичну спадщину видатного письменника, державного і громадського діяча Олесь Гончара, можна стверджувати, що таки здійснилося, що Гончарові “Щоденники” знайшли свого читача, що, як і передбачала В.Д. Гончар, стали “явищем української словесності, як свого часу стали явищем його новели, повісті, романи та літературні статті”. М.І. Степаненко зумів вибудувати отой вимріяний Олесем Терентійовичем місточок, що “перекидає у сучасність”. Нехай по ньому пройде якомога більше читачів, нехай долучаться вони до публіцистичної спадщини Олесь Гончара — великого поборника правди, захисника нашого духу і нашої мови, совісті української нації.

Цю книгу різні люди читатимуть по-різному: для одних — це свіжий подих історії, великі катаклізми ХХ століття, а для інших — оборонців старого режиму — ця праця може видатися “не по душі”, але нікого не зможе залишити байдужим

патріотизм автора монографії — Миколи Івановича Степанка, який перебуває в постійному творчому пошукові. Філологам та історикам відомі його монографії про українських мовознавців Михайла Жовтобрюха й Арнольда Грищенка (“Патріарх українського мовознавства”, Полтава, 2005; “Наукова спадщина мовознавця Михайла Жовтобрюха”, Полтава, 2007; “Академік Арнольд Панасович Грищенко”, Полтава, 2006), про історію української мови, про сучасну мовну політику й мовну ситуацію в Україні, про становище української мови в діаспорі, про мовотворчість видатних майстрів художнього слова, про роль рідної мови в освіті, про утвердження української мови в конфесійній сфері (“Українське рідне слово”, Полтава, 2003; “Рідне українське слово”, Полтава, 2005), про духовні традиції Полтавщини (“Літературно-меморіальні музеї Полтавщини”, Полтава, 2006). Вдячний читач чекатиме ще нових і нових книг від славного полтавця.

Н.І. Бойко

